

## KIBUCOK, GYEREKHÁZAK, CSALÁDOK...

### KÖZÖS NEVELÉS AZ EREC IZRAELI KIBUCOKBAN, A KUTATÁSOK ÉS A MŰVÉSZETEK TÜKRÉBEN

Izraelben az utóbbi 20 évben egyre jobban felerősödtek azok a hangok, amelyek szerint a kibucmozgalom útjának végére ért, a kibuc és a kibuci életforma már csak egy letűnt kor emlékei. Izraelben ma, 2018-ban, 265 kibuc van, amelyben az ország lakosságának közel 2%-a, összesen 170.800 ember él.<sup>2</sup> Ám a kibucok közül már csak 45 az *együttműködésen alapuló* – azaz hagyományos – kibuc, a többi pedig úgynevezett *megújuló*, új utakat kereső kibuc.<sup>3</sup> Fania Oz-Salzberger – író, történész –, aki kibucban született és nevelkedett, így összegzi a kibucokban végbemenő változásokat: „A kibuc megpróbálta lélegzetelállító, óriási történelmi göggel újrafogalmazni mindazt, ami az ösztönökkel, a családdal és a vagyonnal kapcsolatos. Megpróbálta és elbukott.”<sup>4</sup>

Írásom főbb témái a kibucban élő család, a kibuc keretei között megélhető szülőség és gyermekkor, valamint a gyerekházak, amelyek az 1920-as évektől egészen az 1980-as évek közepéig központi szerepet játszottak a kibuci gyermeknevelésben. Az utóbbi évtizedekben a gyerekházakban átélt élmények hatására készült művészeti alkotások – könyvek, filmek, grafikák, festmények, sőt kiállítások – egyre nagyobb visszhangot váltanak ki az izraeli közönségből. Ezért is fontos, hogy megpróbáljuk minél tisztábban látni mindazokat a folyamatokat, amelyek a gyerekházakkal kapcsolatosak, valamint fontos tisztáznunk a folyamatban résztvevő szereplők – szülők, gyerekek, gondozónők – helyzetét is.

Ebben a tisztánlátásban segítenek a különböző kutatások, amelyeket a múlt század negyvenes éveinek végétől egészen napjainkig készítenek izraeli, német, angol és az Egyesült Államok kutatói a kibucokban. Ezeket a kutatásokat nagyvonalakban hat csoportra oszthatjuk:

1. Objektív társadalom- és neveléstörténeti kutatások;
2. Kvalitatív kutatások, amelyek általában egy külső megfigyelő leírásaira és értelmezésére támaszkodnak;

1 OR-ZSE, Idegennyelvi Lektorátus

2 2018. ברק.

<https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001232285> Letöltés ideje: 2019. 05. 14.

3 2017 גז.

<http://kibbutz.haifa.ac.il/images/publications/shitufi2017.pdf> Letöltés ideje: 2019. 05. 14.

4 2015 קיבוץ סוף – סרטה של אילנה דיין.

<https://www.youtube.com/watch?v=WJhqw08iz1I&t=1153s> Letöltés ideje: 2019. 05. 14. 18:49' :19:01'

3. Elbeszélő-visszatekintő kvalitatív kutatások (önéletrajzok, élettörténetek, amelyek kutatói kérdéseken alapulnak);
4. Mentális egészséggel foglalkozó szakemberek leírásai (pszichológusok, pszichiáterek kutatásai olyan pácienseik körében, akik kibucokban éltek vagy élnek mai is);
5. Kutatások, naplók, feljegyzések, kibucújságok, amelyek a kibucok archívumaiban találhatóak, és amelyek az események valós időpontjában íródtak;
6. Művészeti alkotások.<sup>5</sup>

A kutatók mindig is egyfajta emberi laboratóriumot láttak a kibucokban, ahol kutatói szempontból lenyűgöző kísérletek folytak. Azonban sem a kutatások, sem pedig a művészeti alkotások nem képesek egységes, általános képet adni arról a bonyolult emberi jelenségről, ami a kibuci családi életet és benne az egyes személyek fejlődésére gyakorolt hatását jellemzi. A szubjektivitásnak kiemelkedő szerepe van a kibuci életforma vizsgálatában, és ez a szubjektivitás vonatkozik a kutatókra és a vizsgált személyekre egyaránt.

Shmuel Golan (1961) és Menachem Gerson (1968) kutatásaikban kiemelik, hogy a kibucmozgalom számára a gyermeknevelés alapelve az volt, hogy a kibucban született gyerek közösségi szocializációban részesüljön. Ezért a kibuc olyan rendszert épített ki, amelyben minden gyerek a kibuc gyermeke volt, a közösség teljes felelősséget vállalt a gyermek anyagi, szellemi és egészségügyi szükségleteinek kielégítésére, valamint a gyerekek közös nevelésével így egységes értékeket adhattak át a következő generációnak.<sup>6</sup>

A kibuci gyereknevelésben a gyerekházak kiemelkedő szerepet kaptak. A gyerekek ezekben a házakban töltötték az éjszakákat is az éjszakai gondozónők felügyelete mellett. A gyerekházakban a gyerekek párnapos koruktól 16 éves korukig nevelkedtek. A tizedik osztály befejezése után az évfolyam egy másik épületbe költözött át, ahol a hadseregbe vonulásukig együtt laktak.

A kibuci nevelésre három fő tényező hatott. Az első, a fizikai és a biztonsági körülmények figyelembe vétele volt. Nemzeti érdekektől vezérelve a kibucokat általában más településektől távol, igen nehéz körülmények között hozták létre. Ezért volt fontos, hogy a gyerekeket közösen neveljék, közösen vigyázzanak rájuk és mindannyian hozzájáruljanak a gyerekek fejlődéséhez. A nehéz körülmények és a magas csecsemőhalandóság megkövetelte, hogy a kibucban élők szigorú szabályokat állítsanak fel a gyermekgondozás terén. A legtöbb kibucban az elsőként – és sokáig egyetlen – felépített kőépület a gyerekház volt, s míg a felnőttek sátrakban laktak és meghatározott élelmiszeradagot kaptak, addig a gyerekek mindig a lehető legjobb ellátásban részesültek. A második tényező ideológiai megfontolásokból fakadt: a kibuc élenjárt a nemek egyenlőségének hangsúlyozásában. Az a szándék vezérelte őket, hogy a gyermek családból való kiemelésével az anyának több ideje legyen a munkájára és a közösségért végzett tevékenységekre.

<sup>5</sup> 2-1. 2010. ליבליך.

<sup>6</sup> 3. 2010. בתוך ליבליך. 1968. וגרסון. 1961.

A második alija<sup>7</sup> (1904–1914) kibucalapítói a gyerekek családjukkal való együttélését támogatták, ám a harmadik alijával (1919–1923) a Kelet-Közép-Európából *erec* Izraelbe érkezők a szocialista-bolsevik eszmék hatására úgy vélték, hogy a kibucmozgalom kiemelkedő célja kinevelni az *új zsidót*, az *új embert*, aki kiválóan felkészült a fizikai munkára, és saját önös érdekeit a háttérbe szorítva mindig a közösség, a társadalom érdekeit helyezi előtérbe. A közös nevelés személyiségformáló erejében hittek, s a családot a kispolgárság megtestesítőjeként, egyfajta elnyomóként látták, ezért megpróbálták befolyását csökkenteni. A harmadik tényező, amely a kibuci nevelésre hatott, tudományos megfigyeléseken és pszichoanalitikus kutatásokon alapult. A kibuc ideológusainak az volt a szándéka, hogy a gyerekek nevelését a hibás szülői intuíció helyett tudományos, racionális elvekre alapozzák. A Freud-féle pszichoanalízis alapelveinek hatására a kibucmozgalom ideológusai úgy vélték, hogy a család feloldhatatlan konfliktusok színhelye, ezért is gondoltak arra, hogy a gyermek családból való kiemelésével kivédhetőek ezek a nézeteltérések. Az évek során további kutatások hatottak a kibuci nevelésre, ilyenek voltak például Spitz Árpád René (1887–1974), John Bolwby (1907–1990) és Jean Piaget (1896–1980) fejlődéslélektannal kapcsolatos munkái.<sup>8</sup>

Fontos megemlíteni, hogy a 20-as, 30-as és 40-es években alapított kibucok fiatal alapító tagjainak, akik majdnem valamennyien bevándorlók voltak *erec* Izraelbe, szinte egyáltalán nem volt lehetőségük a diaszpórában maradt szüleikkel való kapcsolattartásra, s ezért nem is tanulhattak tőlük a gyermeknevelésről, de a diaszpórában tapasztaltakat nem is akarták felhasználni az új nemzedék nevelésekor. A holokauszt után *erec* Izraelben letelepedő kelet-közép-európai fiatalok többsége gyakran családjuk egyetlen túlélő tagja volt, nagyszülők, szülők, testvérek nélkül.

A fiatal, saját ösztöneikben nem bízó anyák teljes mértékben a gondozónőkre és más nevelőkre hagyatkoztak a gyermeknevelés terén, még akkor is, amikor a természetes anyai érzések mást diktáltak volna. A kibucban a család megszűnt önálló gazdasági egységként működni, az apa családot irányító szerepe kisebb lett, s mindez együtt jelentős változásokat hozott az addig ismert hagyományos családmodellben. Ebből adódóan a gyermeknevelés funkciójának kiemelése a családból, és annak átadása szakembereknek és a kollektívának, természetes és elfogadott lépés volt a kibuc tagok körében.<sup>9</sup> Ennek eredményeképpen két különálló érzelmi központ alakult ki a gyermekek számára: az első a gyerekház volt – *a ház* –, amely a nevelésért és az oktatásért felelt, valamint a különböző fizikai igények – étkezés, ruházat – kielégítéséért, és a másik központ a szülők otthona – *a szoba* –, ahol a gyermek a szülői szeretetben részesült, egy olyan légkörben, amely mindenféle konfliktustól, fegyelmezéstől mentes. Ebben a rendszerben nagyon fontos szerepet kapott a gondozónő, mint a gyerekházak meghatározó, központi alakja. Ő irányította a gyerekház életét, felelős volt a gyerekekért, és munkáját szigorúan objektíven és szakszerűen látta el. Az állandó gondozónő

7 Aliyah in Judaism – <https://www.jewishvirtuallibrary.org/aliyah> Letöltés ideje: 2019. 05. 14.

8 2002 דרור.

9 2004 למדן.

nappal foglalkozott a gyerekekkel és gyakran a gyermekek altatásánál is segített a szülőknek. Éjszakánként a kibucból ügyeletesek vigyáztak a gyerekekre, akik ügyletbeosztás szerint látogatták meg a kicsiket. Őket alig ismerték a gyerekek.<sup>10</sup>

A gyerekek szocializálódásában a szülők, a gondozónő és a kortársak kaptak kiemelkedő szerepet, s velük együtt vette körbe a gyerekeket az egész kibuci lét: éjjel és nappal többnyire olyan felnőttek voltak a közvetlen környezetükben, akik nem voltak a vér szerinti rokonaik, és gyakran a kibucgyűlés döntött általános vagy személyes oktatási, nevelési kérdésekben. A különböző irányzatú kibucok kisebb változtatásokkal ugyanezt a rendszert alkalmazták. A gyerekek idejük nagy részét a gyerekházakban és a szabadban töltötték, a házban vagy annak közelében tanultak. Osztályzatokat nem kaptak, akkor mentek ki az osztályteremből, amikor akartak, valamint érettségit sem kellett tenniük. A tanulás és a közös ebéd után dolgozniuk kellett a kibuc különböző ágazataiban. A lányok a konyhán, a mosodában vagy a kertészetben dolgoztak, a fiúk a tehenészetben vagy a gépszerelőműhelyekben. A késő délutáni órákban a gyerekek meglátogatták a szüleiket otthonaikban. A legtöbb kibucban ez két-három órát jelentett egy nap. A szülőkkel töltött időt *sáát áhávának* (szeretetidőnek) nevezték a kibucokban.<sup>11</sup>

Az eredeti elképzelésekkel ellentétben, a gyerekek gyerekházakban való nevelése nem szabadította fel a nőket a tipikusan női munkák alól. Sylvie Fogiel-Bijaoui (2011) írásában megjegyzi, hogy a nők ugyan végeztek férfimunkát (például a mezőgazdaságban vagy az állattenyésztésben), ám a férfiak sohasem végeztek hagyományos női munkákat. Ezért a nők nagy része továbbra is az úgynevezett női munkakörökben dolgozott: gondozónőként, szakácsnőként vagy mosónőként. Többségük nem vett részt a kibuc irányításában sem.<sup>12</sup> A nők csalogottsága egyre fokozódott. Gyermekeiket nem ők nevelték, a közösségi életben csak korlátozottan tudtak részt venni, hiszen a kibuc vezetésével járó gondok főleg gazdasági jellegűek voltak, ezért azzal inkább a férfiak foglalkoztak.

A nemzedékváltás, a kibucokban végbemenő privatizáció, a nemzetközi és az Izraelben végbemenő társadalmi és gazdasági változások, valamint a nők egyre határozottabb fellépése indították el azt a folyamatot, amelynek végén a gyerekházakból a gyerekek szüleik otthonába kerültek. Ez az addig kialakult rendszert szinte teljesen felborította, hiszen a szülők otthonát ki kellett bővíteni, és az addig a kibuc irányítása alatt álló gyermekellátás szinte minden eleme a családokhoz került. A kibucok nagy részét mindez súlyos gazdasági nehézségek elé állította, és felgyorsította a privatizációs folyamatokat.

Amia Lieblich (2010) írásában nyolc pontban összegzi a kibucok gyerekházában készült kvantitatív kutatások eredményét, amelyekben a kibuci gyerekeket általában a nevelőotthonokban nevelkedő gyerekekkel, vagy városi, mosávbeli hagyományos családmódel szerint nevelkedő gyerekekkel hasonlították össze, vagy a fejlődépszichológia mutatói szerint vizsgálták őket. Lieblich a kutatások alapján a következő megállapításokra jutott:

10 4.2010 ליבליך.

11 107.2007 רוזנשל.

12 FOGIEL-BIJAOUİ 2011. 73-83.

1. A gyerekházakban folyó nevelés hatása ellenére a gyerekek és szüleik között lévő kapcsolat nem sérült. A gyerekek érzelmileg jelentőségteljes kapcsolatot alakítottak ki a szüleikkel.
2. Ezzel együtt a kutatók egy része úgy vélte, hogy a gyerekek személyes identitásának fejlődése és az intimitásra való képességük sérült.
3. A gyerekeket nem érdekelte sem az, hogy kitűnők legyenek valamiben, sem pedig az, hogy személyes érdemeket szerezzenek.
4. Érzelmi nélkülözés nem volt megfigyelhető náluk, ezzel együtt a gyengébb gyerekek úgy érezték, hogy a gondozónők és a velük egykorúak elutasítják őket.
5. Annak ellenére, hogy a gondozónők gyakran váltakoztak a gyermekek életében, jelenlétük mégis elősegítette a gyermekek alapvető bizalmának kialakulását, és a szeparációs szorongásos zavar leküzdését.
6. A kutatás szerint, amelyben összehasonlították a kibucban és a mosávban nevelkedő gyerekeket, akik a családjukkal együtt éltek, a kibuci gyerekek csecsemőkori kognitív és érzelmi fejlődése elmaradt a családjukban nevelkedő gyerekekétől. Ez a lemaradás azonban a kibuci gyerekek esetében 10 éves korukra eltűnt, valamint az is megállapítást nyert, hogy a kibucban nevelkedett gyerekek kamaszkora problémamentesebben zajlott.
7. A hatvanas-hetvenes években készült kutatások már nem mutattak ki semmiféle visszamaradást a gyerekházakban nevelkedő csecsemők körében. A hosszú távú követés alapján kimutatták, hogy a kibucban nevelkedő fiatalok fejlettebbek, egészségesebbek és magas fokú önállóság jellemezte őket, ami sokat segített abban, hogy kiváló katonák legyenek az izraeli hadseregben.
8. Egy 25 évig tartó követés feltárta, hogy a gyerekházakban nevelkedett fiatal felnőttekre jellemző egyfajta sérülékenység, nehézség a párkapcsolati intimitás, a barátság és az érzelmek kifejezése terén.<sup>13</sup>

A kvalitatív kutatásokban főleg az anyák és gyermekeik kapcsolatát vizsgálták, de készültek kutatások az apákról is. Ezek szerint a kutatások szerint az apák nem fogalmaztak meg megbánást a szülői szerepükkel kapcsolatban, s visszaemlékezéseik szerint gyermekkorukban jól érezték magukat a gyerekházakban.<sup>14</sup>

A kibucokban történt nevelésről gyakran hallani kritikákat, főleg azoktól, akik a gyerekházakban nőttek fel. Egy részük *kibuc túlélőként* vagy a *közös nevelés áldozataként* jellemzi önmagát. A kvalitatív kutatásokban a kutatók a kibucokban nevelkedett felnőtteket és szüleiket vizsgálták, különös tekintettel a szülő-gyerek kapcsolat alakulására. De vizsgálták a testvérek közötti kapcsolatokat is.<sup>15</sup> Ezekre a kutatásokra nagy mértékű szubjektivitás jellemző mind a kutatást végzők, mind pedig a kutatás alanyait tekintve. A kvalitatív kutatásokban visszatérő elem

13 7 .2010 ליבליך.

14 1984 סילבר.

15 20/03/2006 קפקא

<https://www.makorishon.co.il/nrg/online/55/ART1/062/566.html> Letöltés ideje: 2019. 05. 14.

az éjszakai egyedüllét, a magány érzete, a félelmek említése. Minden negyedik megkérdezett negatív érzésekről számolt be a gyerekházakban töltött időszakról, különösen az ott töltött éjszakákról.<sup>16</sup> Feltehetőleg azok a gyerekek szenvedtek a gyerekházakban való éjszakai alvás során, akik érzékenyebbek voltak társaiknál. Sokszor éppen ők váltak írókká, költőkké, filmkészítőkké, képzőművészekké, és felnőtteként ők azok, akik művészetükben kifejezésre juttatják kritikájukat a gyerekházakban töltött évekről. Ezek az alkotók valamiféle befejezetlen ügyként kezelik életük ezen időszakát, és azáltal, hogy művészetükben ezt feltárják, egyfajta feldolgozásnak és lezárásnak is tekintik műveiket. Velük ellentétben azoknak, akik a kibucokban boldog gyermekként éltek át, szerető családi háttérrel együtt, nincs igazán mit mesélniük. Ők nem érznek magukban kényszert arra, hogy ebben a témában alkossanak. Minden bizonytalanság van a túlérzékenység, a különbözőség fájdalma és a művészi kifejezés között.

Nurit Leshem pszichológus *Sirát Hádese* (A pázsit éneke, 1991) című könyve volt az első, amelyben a kibuc alapítók első generációjának nőtagjai és felnőtt gyermekei beszéltek a gyerekházakban töltött évekről, és életükre gyakorolt hatásáról. A második generáció képviselői e könyvben elmesélik: neheztelnek édesanyjukra, amiért nekik a gyerekházakban kellett aludniuk. Beszámolnak arról is, hogy éjszakánként gyakran elhagyottnak, tehetetlennek és kiszolgáltatottnak érezték magukat. Leshem könyvében rámutat arra is, hogy mi volt az a három kiemelkedő tényező, amely segítette a gyerekházakban nevelkedő gyerekek helyzetük elviselésében:

1. Az egykorúak közötti kölcsönös bizalomra épülő barátság;
2. A könyvek, amelyeket olvastak, és amelyek segítségével elmenekülhettek a valóságból;
3. A természettel való szoros kapcsolat, a táj, a növényzet és az állatok.

Leshem, aki maga is kibucban nevelkedett és a mai napig is ott él, a szülőket nem vádolja kegyetlenséggel, de tudatlannak és naivnak látja őket. Szerinte a szülőket jó szándék vezette, akik nem akarták megismételni saját szüleik hibáit. Minden abból az ideológiai döntésből fakadt, amely szerint első helyen a közösség áll, és csak utána jön az egyén, valamint szerepet játszott az az érzés is, hogy mindannyian egy hatalmas küldetés részesei.<sup>17</sup> A kibuci nevelésről és a gyerekházak témájáról, az utóbbi évek nagy visszhangot kiváltó könyve Yael Neeman: *Hajinu heatid* (Mi voltunk a jövő, 2011) című önéletrajzi ihletésű kötete volt, amelyben a szerző többes szám első személyben mesél mindarról, amit egy magyar zsidók által is alapított kibucban kisgyermekként, kamaszként átélt. A könyvet kettős cselekmény jellemzi: amit akkor tudtak és tapasztaltak a gyerekek a környezetükről, és az, amit elhallgattak előlük. A gyerekek és a felnőttek közötti kapcsolat hiányáról az író így ír: „Nem tudtunk semmit a felnőttek világáról, sem az ébrenlétükről, sem az alvásukról. A felnőttek és mi, gyerekek, két különböző bolygón éltünk

16 11. 2010 ליבליך.

17 1991 לשם.

egy párhuzamos univerzumban, mi a gyerekek társaságában, ők a felnőttekében” (12. old.).<sup>18</sup> Több nagyjátékfilm és dokumentumfilm is készült a gyerekházakban átélt élményekről. Ezekben az alkotók szinte kivétel nélkül fájdalommal és keserűséggel emlékeznek vissza az ott töltött évekre.<sup>19</sup>

2005 nyarán nyílt meg a Tel-Aviv Múzeumban az a kiállítás, amelyben különböző kibucokból származó művészek a gyerekházak témájában alkotott műveiket mutatták be. A kiállítás elkészülésének folyamatáról, a művészek munkájáról, a bennünk felmerülő gondolatokról, érzésekről egy 52 perces dokumentumfilm is készült.<sup>20</sup> A kiállítás idejére a múzeumban felépítették egy gyerekház modelljét. Az egyik művész – Idit Levavi-Gabai – az elkészült gyerekház falait látva így szólt: „Számomra ez a fal egy test. Anyám teste. Éjszakánként, alvás közben a falhoz simultam.”

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy az immáron 118 évre visszatekintő kibuci nevelés és a róla készülő kutatások, művészeti alkotások nagyon sok érdekes kérdést vetettek fel már eddig is, s a kibucok átalakulásának folyamatával ez minden bizonnyal a jövőben is így lesz.

## Irodalom

FOGIEL-BIJAOU, Sylvie

2011 Co-optation and Change: The Women's Sections of the Kibbutz. In: Palgi, Michal and Reinharz, Shulamit eds. *One-Hundred Years of Kibbutz Life*, Transaction Publishers, New Brunswick, New-Jersey, 73-83.

## Internetes források

ברק, רועי, 2018, קיבוץ מודל שנת 2018: בין שיתוף להפרטה, גלובס, 20 באפריל.

A letöltés ideje: 2019.02.24.

<https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001232285>

גילן, שמואל, החינוך המשותף, תל-אביב, 1961, וגרסון, מנחם, חינוך ומשפחה במציאות הקיבוץ, תל-אביב, 1968. בתוך: ליבליך עמיה, 2010, מאה שנה של ילדות, של הורות ושל משפחה בקיבוץ, ישראל, 17, 24-1, גץ, שלמה, 2017, קיבוצים שיתופים – תמונת מצב לתחילת 2018, מתוך מחקרי המכון לחקר הקיבוץ, אוניברסיטת חיפה.

A letöltés ideje: 2019.02.21.

<http://kibbutz.haifa.ac.il/images/publications/shitufi2017.pdf>

<sup>18</sup> באמן 2011.

<sup>19</sup> Ilyen témájú filmek például: *על הדלתות: אין שמות על הדלתות* (Nincsenek nevek az ajtón) (1997) és *משוגעת* (אדמה משוגעת) (2006).

<sup>20</sup> *The Children's House* (2005) <https://www.youtube.com/watch?v=qum9N0xxWk8> Letöltés ideje: 2019. 05. 14.

דיין, אילנה, 2002, קיבוץ סוף – סרט, '19:01'18:49-

A letöltés ideje: 2019. 02. 19.

Webcím: <https://www.youtube.com/watch?v=WJhqw08iz1I>

דרור, יובל, 2002, תולדות החינוך הקיבוצי: ממעשה להלכה, הוצאת הקיבוץ המאוחד, בני-ברק.

ליבליך, עמיה, 0102, מאה שנה של ילדות, של הורות ושל משפחה בקיבוץ, ישראל, 71, 1-42.

למדן, אראלה, 4002, משתיקה לזעקה לדיבור: שלושה דורות של אמהות בקיבוץ, הוצאת יד טבנקין, רמת-גן.

לשם, נורית, 1991, שירת הדשא, יד טבנקין, רמת-גן.

נאמן, יעל, 1102, היינו העתיד, הוצאת אחוזת בית, תל-אביב.

סילבר, ויוויאן, 1984, זכר ונקבה ברא אותם: לבעית שוויון המינים בקיבוץ, הוצאת יד טבנקין, רמת-גן.

nrqkfskא, דקלה, 6002/30/02, שורדי בית הילדים,

A letöltés ideje: 2019.02.19.

<https://www.makorrishon.co.il/nrg/online/55/ART1/062/566.html>

רוזנטל, רוביק, 2007, הלקסיקון של החיים - שפות במרחב הישראלי, הוצאת כתר, ירושלים.

LEVAVI-GABAI, Idit

2005 *The Children's House*

A letöltés ideje: 2019. 02. 21.

Webcím: <https://www.youtube.com/watch?v=qum9N0xxWk8>